

Світлана Іваницька

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін,
Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій
(Запоріжжя, Україна), isvetlana@hotmail.com

РОЛЬ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В ТВОРЕННІ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (НА МАТЕРІАЛАХ УШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА): 1910–1913 роки

Стаття присвячена з'ясуванню ролі видатного публіциста Сергія Єфремова у “винайденні традиції”, творенні “місць пам'яті” й пантеону видатних діячів модерної доби українського руху. Змальований внесок С. Єфремова в укладання меморіального збірника “Над могилою Бориса Грінченка” (1910). На підставі концепцій колективної пам'яті і теорії поколінь проаналізовано статті С. Єфремова, де конструюється образ Бориса Грінченка. Джерелами послугувалися публіцистика, щоденники, мемуари, листування. Автор доходить висновку, що особливого значення на другому й на третьому етапах націєтворення набувають свята, ювілеї, меморіальні (поминальні) збірки, перевидання та коментування спадщини символічних постатей “українства” з відповідними акцентами стосовно її “невмирущості”, глободенності для сучасних та прийдешніх поколінь.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Борис Грінченко, публіцистика, комеморація, пам'ять, покоління.

Взаємозв'язок історії та пам'яті, утвердження різних моделей комеморативних практик, творення “пантеону героїв” у процесі реалізації “українського проекту” – питання, які варті уваги дослідників. Засобами публіцистики Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939), видатний історик літератури, критик, фундатор новітньої української журналістики¹, “конструював” образи

¹ Іваницька С. Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослід-

відомих діячів, артикулював їхні наміри та ідеї в “тканину” сучасності та сприяв фіксації їхніх заслуг у пам’яті наступних поколінь.

Яким чином відбивалося “винайдення традиції” та творення “місць пам’яті” українського руху у публіцистичному дискурсі С. Єфремова? Бенедикт Андерсон, розмірковуючи про націю як “уявлену спільноту”, зауважив: “Перетворення друкованого слова на товар повсякденного попиту дало поштовх для виникнення зовсім нових ідей одночасності...”². Карл Дойч розробив комунікативну теорію нації, суть якої полягає в тому, що в модерну (індустріальну) епоху відбувається істотне зростання комунікативних можливостей суспільства, а це призводить до становлення національних культур, які володіють ознакою компліментарності (комунікативною ефективністю), тобто здатністю різних елементів культури доповнювати і замінювати один одного. Культури виробляють, відбирають та каналізують інформацію³. “Спільнота, яка уможлиблює, щоб спільна історія вела до нагромадження спільного досвіду, є спільнотою взаємодоповнювальних (complementary) комунікативних звичок і засобів. Їй властива наявність, так би мовити, знарядь для праці...”, а “знаряддя праці” – це засвоєна пам’ять про минуле, засвоєні символи, звички, операційні уподобання. “Велику групу осіб, об’єднаних наявністю саме таких взаємодоповнюючих звичок та

ження в Україні. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2013. Вип. 23. С. 284–316; Іваницька С., Єрмашов Т. Постаць Сергія Єфремова на сторінках журналу “Український історик”: студії та документи // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2016. Вип. 26. С. 161–181; Іваницька С., Єрмашов Т. Постаць Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика. Київ, 2013. Вип. 10. С. 281–307; Іваницька С. Г. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах “Книгаря” (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти // Українська біографістика. Київ, 2017. Вип. 15. С. 156–180.

² Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 335.

³ Дойч К. Народи, нації та комунікація // Там само. С. 321.

засобів комунікації, якраз і можна назвати народом”⁴. К. Дойч вважає, що всі звичні описи народу в термінах мовної спільноти, характеру, пам’яті, минулої історії є недостатніми⁵. Іншими словами, щоб українській спільноті на початку ХХ ст. триматися як один народ, треба було мати достатню кількість спільно засвоєних звичок, уподобань, символів, спогадів та особистих асоціацій. І, як здається, виробленню таких символів, спогадів, кола ідеальних “героїв” покликана була сприяти новонароджена національна журналістика, одним із провідних творців якої був Сергій Єфремов.

Соціальні рухи створюють контекст, в якому окремі індивідуальні біографії і, отже, пам’ять можна пов’язати з усіма іншими, з’єднати в суцільну колективну біографію і перетворити, таким чином, на політичну силу. Соціальні рухи наново залучають до себе окремих людей за допомогою колективних репрезентацій, які “зображують” індивіда в подвійному сенсі, поєднуючи особисті мотиви і групові інтереси й цілі. Репрезентація може пов’язуватися з певними типами і зразками: так, Єфремов пером публіциста майстерно творив образи інтелектуальних й моральних лідерів різних поколінь українського руху (“людей 1840-х”, “людей 1860-х”, “людей 1870-х”, “людей 1880-х” років). Нарешті, виступав “голосом” та “совістю” свого покоління. За словами К. Мангейма, функція пам’яті поколінь полягає в “новому контакт” з соціальним і культурним спадком соціального порядку, який “допомагає нам оцінити наше надбання, вчить нас відмовлятися від того, що більше не потрібно, і домагатися ще не досягнутого”⁶. Роль нового покоління полягає в тому, щоб дати можливість суспільству по-іншому поглянути на себе та свій “спадок”. Крім цієї основної і достатньо позитивної ролі, поколіннева пам’ять складається із фіксування “значущих” подій, які поколіннева група сама пережила, і

⁴ Там само. С. 324.

⁵ Там само. С. 325.

⁶ Мангейм К. Проблема поколіний / Пер. с англ. В. А. Плунгяна и А. Ю. Урманчиевой // Новое литературное обозрение (НЛО). 1998. № 30. С. 21–22.

рефлексій на них. Опосередковані переживання також формують покоління і зберігають його цілісність.

У процесі першої російської революції та в постреволюційну добу виявляється та все зростає роль мас-медіа (масової преси) у “виробництві” та зміцненні поколінневої ідентичності. Відколи з’явилась українська щоденна преса (газета “Громадська думка”, далі “Рада”), а також інші, впливові в інтелігентних колах періодичні видання (журнали “Літературно-науковий вістник”, “Нова громада”, “Світло”, “Украинская жизнь”), покоління Єфремова – Доманицького – Матушевського отримало змогу публічно оцінювати життєвий шлях і досягнення своїх попередників, узагальнювати накопичений життєвий досвід, презентувати власну візію історичного майбутнього, увічнювати пам’ять про недавнє минуле. Кошторация – це збереження в суспільній свідомості будь-яких значимих подій минулого, своєрідне “увічнення пам’яті” про минуле; “кошторация виникає в дійсності з бажання спільноти, існуючої на даний момент, підтвердити почуття своєї єдності і спільності, зміцнити зв’язки всередині спільноти через спільне ставлення до репрезентації минулих подій”⁷. Кошторация – це завжди процес відбору того, що підлягає “пригадуванню” і “забуттю”. “Пригадується” те, що здається важливим з позицій сьогодення. “Забуваються” деталі й випадковості (вірніше, те, що сприймається як таке). Логіка “згадування” і “забуття” враховує не тільки правду історичних фактів, а й пов’язані з ними емоції⁸. Однією з форм ушанування видатних діячів або вікопомних подій було видання колективних праць (ювілейних збірників, альманахів на пошану, поминальних збірок).

В історіографії вивчені сюжети, пов’язані з роллю С. Єфремова у творенні Шевченкового кошторативного канону, увічненні пам’яті М. Драгоманова, О. Кониського, О. Русова, І. Шрага,

⁷ Мегилл А. Историческая эпистемиология. Москва: Канон+, 2007. С. 34.

⁸ Малинова О. Коммеморация исторических событий как инструмент символической политики: возможности сравнительного анализа // Политика: Анализ. Хроника. Прогноз. 2017. № 4. С. 11.

конструюванні образу Кирило-Мефодіївського товариства й окремих братчиків (М. Костомаров, П. Куліш, Д. Пильчиков). Але участь С. Єфремова у формуванні комеморативних практик, скерованих на ушанування товаришів по націтворчому проєкту, які на початку ХХ ст. відійшли в вічність, є мало вивченою проблемою⁹. У 1908–1913 рр. Україна втратила чимало громадських діячів і творців із наукових, літературних та мистецьких сфер національного життя: В. Антоновича, М. Кропивницького, М. Аркаса, М. Лисенка, Лесю Українку, В. Доманицького, Д. Січинського, Ганну Барвінок, А. Тесленка, П. Житецького, М. Самокиша... Але особливо вразили Сергія Єфремова раптова смерть та похорон Б. Грінченка. Хоча він був освідомлений про погіршення стану здоров'я свого старшого друга, регулярно отримував з Оспедалетті листи від Марії Грінченко.

Борис Дмитрович Грінченко (27 листопада (9 грудня) 1863 р., хутір Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки, Харківська губернія – 23 квітня (6 травня) 1910, Оспедалетті, Італія) – письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч, у 1904–1910 рр. одна із найближчих до С. Єфремова особистостей. Походив з родини дрібнопомісних шляхтичів. Навчався в реальній школі в Харкові, звідки у 1879 р. був виключений за неблагонадійність і ув'язнений за поширення нелегальної народницької літератури. В 1881 р. склав екзамен на народного учителя, вчителював по селах Харківщини та Катеринославщини; з 1894 р. перебував на різних посадах у Чернігівському губернському земстві. Діяч Чернігівської громади; член Загальної української безпартійної організації (1897–1904 рр.). З 1902 р. жив

⁹ Джерельною базою можуть слугувати нещодавно видані збірки його праць: *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років* (“Значущі Інші”: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник – С. Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Грінь Д. С., 2016. 468 с.; *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років: “Значущі Інші”:* статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2018. 488 с.

у Києві. В роки першої революції деякий час редагував газету “Громадська думка”, журнал “Нова громада”. В 1904 р. один з організаторів Української радикальної партії (УРП), з грудня 1905 р. діяч Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1906–1909 рр. – голова товариства “Просвіта” в Києві, в 1905–1907 рр. очолював Всеукраїнську учительську спілку. Як письменник Б. Грінченко дебютував віршами у журналі “Світ” (1881). Автор поетичних збірок, повістей, драм. Тематично його художня творчість охоплювала життя українського селянства, робітничого класу, інтелігенції. У політико-публіцистичних, літературознавчих та педагогічних працях (“Листи з України Наддніпрянської”, 1892–1893; “Нова сім’я. Було, є, буде”, 1895; “Галицькі вірші”, 1891; “Перед широким світом”, 1907; “Яка тепер народна школа на Україні”, 1896; “Народні вчителі і українська школа”, 1906, “Тяжким шляхом”, 1906 та ін.), популярних життєписах українських письменників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Є. Гребінки та ін.) відстоював принципи української культурної окремішності та право українських етнічних територій на політичне самоврядування (автономію). Велику цінність становить упорядкований ним і виданий за підтримки Старої громади “Словарь української мови” (т. 1–4. Київ, 1907–1909), відзначений другою премією імені М. Костомарова Імператорської Академії наук. Відомі його мовознавчі дослідження “Огляд української лексикографії” (1905) та “Три питання нашого правопису” (1908). Разом із дружиною М. Грінченко (псевдонім Марія Загірня) розпочав перше на Україні соціологічне вивчення читача (“Перед широким світом”). Був автором етнографічних досліджень й збірок “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (1895–1899), “Пісні та думки” (1895), “Думи кобзарські” (1897), бібліографічного покажчика “Литература украинского фольклора. 1777–1900” (1901), першої книжки для читання українською мовою “Рідне слово” (спільно з М. Грінченко), “Української граматики” та інших підручників, видавав науково-популярні книжки для народу. Упорядкував літературні збірники та альманахи “Хвиля за хвилею” (1900), “Червона квітка” (1905), “Досвітні огні” (1906; 1908). Переклав

українською мовою твори О. Пушкіна, А. Майкова, О. Плещеева, Г. Гейне, Ф. Шиллера, Й.-В. Гете, В. Гюго, А. Франса, Д. Дефо, Г. Гауптмана.

В грудні 1906 р. відзначався чвертьвіковий ювілей творчої праці Б. Грінченка. Д. Дорошенко так інформував про це читача: “Щоб докінчити огляд громадського життя на Україні за 1906 рік, такого бідного на факти з національного руху, треба згадати деякі об’яви культурно-національної еволюції, які стались у грудні минулого року. Треба згадати за два ювілеї, які святкувало наше громадянство у Києві: ювілей 45-літньої наукової і громадської діяльності Вол. Антоновича і 25-літньої літературно-суспільної діяльності Бориса Грінченка. ...Більш голосно святковано 20 грудня ювілей Б. Грінченка – концертом у Народній Авдіторії, на якому було прочитано й реферат про літературну діяльність ювілянта. Проте дійсне святкування ювілею – з читанням привітів – відсунуто з деяких причин на січень 1907 року. Через те може, а також і з огляду на невивідний час перед святами, святкування ювілею відбулось досить скромно, без особливих маніфестацій національного характеру, як це увійшло у звичай під час святкування українських літературних ювілеїв за останні роки (Котляревського, Лисенка, Левицького)”¹⁰. Як вияв пошанування заслуг Б. Грінченка перед національною культурою виглядають такі рядки І. Франка 1907 р.: “Борис Грінченко – одна з найвизначніших постатей нової української літератури; наділений великою енергією, він є видавцем багатьох томів фольклорного матеріалу та бібліографії українського фольклору, редактор великого словника української мови, який Петербурзька академія нещодавно відзначила премією, окрім того, він прекрасний поет, новеліст та драматург. Останнього року в «Новій громаді» був добрий переклад віршового циклу Гайне «Північне море», драма «На нові шляхи» та низка цікавих есе про новішу літературу (Шевченко, Куліш),

¹⁰ *Дорошенко Д.* Україна в 1906 році // Україна. 1907. Кн. 1. Відділ 2. С. 26–27.

причім автор звертає особливу увагу на значення цих письменників для українського селянства”¹¹.

Більшість симпатиків Грінченка свідчили про його надзвичайну енергію, неймовірну працездатність, відданість українській справі. Щоправда, контроверсійними є оцінки Євгена Чикаленка – в мемуарах і щоденнику він визнає велику вагу його національної праці, але пише про складний, амбіційний, непоступливий характер¹². С. Єфремов у листах до Є. Чикаленка в еміграцію спростовує ці твердження, а в споминах “Про дні минулі” малює безумовно привабливий образ. Складними були стосунки Грінченка з головою Старої громади В. Науменком та М. Грушевським. І. Гирич пояснює суть конфлікту Б. Грінченка та його кола з М. Грушевським у 1908–1910 рр. як зіткнення інтересів київського “партикуляризму” та “соборництва”¹³. Показово, що один із провідників Петербурзької громади О. Лотоцький відраджував М. Грушевського від з’ясування стосунків із Б. Грінченком. До останнього він не мав особливих сентиментів, але дуже цінував С. Єфремова, який у конфлікті М. Грушевський – Б. Грінченко скоріше стояв на стороні останнього. У кінці листопада – на початку грудня 1906 р. Олександр Гнатович запрошував історика взяти участь у відзначенні літературного ювілею Б. Грінченка: “З Грінченком все ж таки на бійку – дуже було б мені прикро – коли б у Вас завелось. Для коректності може б дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості – мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі”¹⁴. В січневому листі 1908 р. до Петра Стебницького Є. Чикаленко розмірковував про початок

¹¹ Франко І. Я. Українська література 1904–1906 рр. // Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 723–731.

¹² Див., напр.: Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. С. 258.

¹³ Гирич І. Б. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. // УІЖ. 2016. № 5. С. 120.

¹⁴ Там само. С. 125.

“братовбивчої війни” між Грушевським та Єфремовим із приводу критики останнім у газеті “Киевские вести” (1908, № 1) редакційної політики “Літературно-наукового вістника” та нарікав та те, що публіцист “охолов до «Ради» і майже перестав в ній писати”¹⁵. Петро Януарійович зреагував наступним чином: “Сумні Ваші всі останні звістки про київські настрої, дуже сумні. Нехай уже собі Грінченко, йому й Господь велів знаходити втіху за власну неталановитість в особливо болючим самолюбстві. Але ж Єфремов? Невже й його вкусила грінченкова бацила? І тепер, мабуть, піде писати губернія! «Киевские Вести» на «Л.Н. Вісник», а «Вісник» на «Вести!»”¹⁶. Та все ж розбіжності не мали принципового характеру, це було швидше зіткнення особистих амбіцій, боротьба за лідерство, за “гетьманування” в українському русі.

Смерть такої відомої постаті як Б. Грінченко викликала широкий резонанс в широких колах громадянства. Про те, яким чином збиралась українці віддати останню шану Б. Грінченку, дізнаємося з листування П. Я. Стебницького та Є. Х. Чикаленка за квітень–травень 1910 р. “Оттак – труни, мерці, вінки, некрологи: українська хроніка”¹⁷, – з гіркотою коментував Петро Януарійович. “А чудно, – зауважував він в іншому листі з властивим сарказмом, – що українці оживають лиш тоді, як мають юбілей або похорон. Сидять-сидять нишком, – аж дивись, хтось умер – і посипались телеграми. А як люде частіше вмирають, ніж святкують юбілей, то виходить, що національний український рух найбільш живе і живиться могилами. Прямо похоронне бюро... І, очевидно, маючи на меті цю прикмету, адміністрація забиває в домовину наше живе життя...”¹⁸. 24 квітня 1910 р. Стебницький прохав Чикаленка поклопотатися про вінок (з написом “Петербурзьке Видавниче Товариство –

¹⁵ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Київ: Темпора, 2008. С. 73.

¹⁶ Там само. С. 74–75.

¹⁷ Там само. С. 191.

¹⁸ Там само. С. 194.

невсипушому оборонцю народньої освіти”) і збирався переслати гроші (25 руб.), але вже 30 квітня повідомляв, що напередодні Правління товариства постановило звернути увагу на той спосіб, у який шануватимуть пам’ять Грінченка київські товариства. Вірогідно, малося на увазі створення фонду ім. Б. Грінченка, про що Чикаленко й сповістив адресата в наступному листі від 6 травня. На що Стебницький відповів: “... коли мета справді буде добра, то ми збільшимо свою жертву”¹⁹. Обговорювали кореспонденти матеріальне становище удови Грінченка, письменниці Марії Загірньої; Чикаленко передбачав, що вона відмовиться швидше за все від участі громадянства у її долі, рахуючи таким чином: “З книгарні за свої видання Грінченко дістає в рік до тисячі рублів, та авторських за театральні п’єси дещо, та, певне, Марія Миколаєвна сама щось зароблятиме”. Повідомляв також, що на перевозку тіла небіжчика з Італії київське товариство “Підмоги науки, літератури і штуки” асигнувало 500 руб., але батько Грінченка побажав всі видатки на перевозку і похорон сина взяти на себе. Тому ці 500 руб. планували передати на фонд ім. Грінченка. Комітет по урядженню похорон “теж щось зібрав, то, певне, і сі гроші передадуться на фонд”²⁰.

У подальших листах йшлося про проект видавництва пам’яті Грінченка. П. Стебницький пропонував пов’язати новий проект з “фондом Череватенка”, що за життя Грінченка був переданий у розпорядження Благодійного товариства. Радив обговорити такий напрям “з формального боку”, згідно з Уставом товариства²¹. Чикаленко передбачив, що “можливо, що українці, яко справжні анархісти, не всі зійдуться на одній думці і роздеруть гроші на кавалки: на збірник ім. Грінченка, на стипендію його імені в різних школах, на премії і т. і. І кожний фонд матиме по скільки десятків рублів. Все можливо. В «Раді» вже починають друкувати всякі проекти. Поживем – побачим”²². Дійсно, у

¹⁹ Там само. С. 191.

²⁰ Там само. С. 193.

²¹ Там само. С. 193–194.

²² Там само. С. 195.

“Раді” на той час були оприлюднені проекти Л. Жебуньова (№ 108, 13 травня, с. 1) і М. Сріблянського (М. Шаповала) (№ 95, 28 квітня, с. 4; № 12, 18 травня, с. 3–4). В листі від 25 червня 1910 р. Стебницький радив Чикаленку зробити метою фонду “підмогу літераторам на час хвороби, безробіття тощо”²³.

Історію появу фонду докладно висвітлив на шпальтах “Раді” С. Єфремов: “Фонд, складений на вшановання пам’яті Б. Грінченка, потроху зростає і певне ще зростатиме. Але не досить ще фонд скласти, а треба прибрати й ті форми, в яких найкраще б вилилося те вшанування. Як буде краще і доцільніше вжити громадську складку, куди, на яку справу її призначити – ці питання стоять тепер перед громадянством і вже починається обміркування цієї справи, між іншим, і на сторінках «Раді». Автори, що брали голос у цій справі, поставили на розгляд три проекти; 1) стипендію імені Грінченка в якій-небудь учительській школі, 2) збірник, присвячений пам’яті Грінченка і 3) народне видавництво його імені. Про ці проекти я й хочу сказати кілька слів.

Звичайно, цілком можна погодитися з думкою д. Сріблянського, що потрібні всі три способи, але, вважаючи на величину фонда, повинні ми говорити не про те, що потрібно, а про те, що можна на той фонд зробити. Поки що фонд такий невеликий, що його може вистачити тільки на один з визначених способів і через те мусимо з їх вибирати.

А коли вже вибирати, то найкращою здається нам думка про народне видавництво. [...] Справа з збірником зате цілком у наших руках, і збірник імені Грінченка, задуманий ще під час його ювілею чотири роки тому, але через несприятливі обставини не доведений тоді до краю, повинен з’явитися тепер, і він напевне буде. Але це справа приватних заходів окремих людей чи груп, і громадського фонду мені не хотілось би сюди примішувати. На збірник мусять знайтись інші фонди і, коли охота буде, вони знайдуться – хоча б у тих самих видавництвах, що вже видавали збірники з усяких приводів чи подій у нашому громадському житті і письменстві. Громадський же фонд повинен

²³ Там само. С. 199.

піти на громадську справу й бути повсякчас у громадських же й руках.

Однією з найбільших на цей час громадських справ, якій і небіжчик послужив багато своїми працями – це освіта народна на Україні. З усіх способів освіти в своїх руках тепер маємо тільки популярну літературу, і заходи коло популярної літератури на цей час були б, на нашу думку, найкращим способом ушанувати пам'ять нашого народного діяча. Цей спосіб має за себе ще й те, що ми його можемо вже й тепер поставити на цілком громадський ґрунт.

В «Раді» Жебуньов пропонував передати порядкування Грінченковим фондом видавництву «Вік». Нам здається, що ні «Вік», ні інше яке з приватних видавництв не може на себе взяти цієї справи через те, що це приватні видавництва. Громадський фонд може бути тільки в громадських руках, тобто при якійсь українській інституції, що візьме на себе відповідальність перед громадянством за те, що той фонд, під контролем громадянства, вживатиметься якнайкраще.

Якби була жива київська «Просвіта», то певне не виникло б і питання, кому належить честь порядкувати Грінченковим фондом, – на жаль, про «Просвіту» тепер ми не можемо говорити... Але можемо говорити про спадкоємця «Просвіти» в справі видання народної літератури. Загальні ліквідаційні збори «Просвіти» ухвалили, як знаємо, передати свої видання й видавничі кошти Петербурзькому Благодійному товариству на видання українських книжок. Між тими фондами єсть і фонд імени Грінченка. Чи ж не натурально буде новий фонд просто прилучити до того фонду, що вже єсть, і на його провадить те саме діло, на яке стільки праці поклав і якому стільки сили віддав небіжчик? Благодійне Товариство, як громадська інституція, раз у раз буде під доглядом громадянства і вже воно само повинно подбати, щоб фонд Грінченка зробив максимум користи для української справи і був достойним пам'яті того діяча, якого одностайно і односердно хоче вшанувати тепер українське громадянство»²⁴.

²⁴ *Єфремов С.* Грінченків фонд // Рада. 1910. № 114. 20 мая (2 червня). С. 1.

У примітці “Од редакції” зауважувалось, що “редакція цілком пристає до думки, що висловив д. С. Єфремов в цій статті”.

П. Стебницький просив Чикаленка знайти автора для підготовки біографії Грінченка, бо “Благодійне товариство...” охоче б видало таку книжку, аби “добре була написана”²⁵. Є. Чикаленко запевнив його в липневому листі, що “біографію Грінченка для вас напише С. А. Єфремов, він се мені сказав напевне”²⁶. Згодом С. Єфремов підготував життєпис “Борис Грінченко. Про життя його та діла” (СПб., 1913), який складається з двох частин: *I. Як жив Б. Грінченко; II. Що робив Б. Грінченко*²⁷. Брошура С. Єфремова була орієнтована на масового читача, свідчать про це вже перші рядки: “У кожного народу бувають люде, що не про самих тільки себе дбають, а найбільш працюють на інших людей, на громаду; не про своє власне добро думають, а про те, якби всім було добре жити. ...Про одного такого чоловіка й хочемо оце ми розказати в оцій книжечці. Звали його – Борис Грінченко”. Як “правдиво громадська людина, – підкреслював Єфремов, – Грінченко громадське діло ставив вище за своє власне”²⁸.

С. Єфремов був присутній від видавництва “Вік” серед депутації заступників від українського громадянства, що зустрічала 7 травня 1910 р. тіло небіжчика у Волочиську. 8 травня труна прибула до Києва. Урочиста панахида та прощання відбувались у Володимирському соборі²⁹. “Такого похорону з Шевченкових,

²⁵ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. С. 199.

²⁶ Там само. С. 202. Відповідь Стебницького див. с. 207, 211. Як відомо з листа Чикаленка від 19 вересня 1910 р., Єфремов збирався сісти за написання біографії в листопаді, а “тепер сидить за історією літератури” (Там само. С. 213).

²⁷ Цей текст див.: *Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла* // Борис Грінченко у дослідженнях і спогадах: навч. посіб.-хрестоматія / упоряд. та передмова: Олексій Неживий. Луганськ: Янтар, 2013. С. 142–183.

²⁸ *Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла*. С. 142.

²⁹ Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. Київ: Вік, 1910. С. 105–107.

мабуть, часів не зазнала Україна. Почувалося, що ці тисячі людей зійшлися сюди не з порожньої цікавості і не з холодної повинности, а з гарячим бажанням чимсь означити день національного смутку й віддати останню шану тому, хто так багато зробив для рідного краю. Багато людей плакало³⁰. Б. Грінченка поховали на Байковому цвинтарі 22 травня 1910 р.³¹

С. Єфремов висвітлив у “Раді” цю сумну подію: “Сьогодні ховаємо ми Грінченка. Тільки вчора зробив він свою останню на цім світі подорож і з далекої чужини прибув під небо рідної України. Сьогодні останнє привітання невсипущому працювникові од рідного краю і потім – довічний одпочинок.

Одпочинок заслужений, зароблений цілим життям, бо рідко можна знайти на світі людину, щоб так гармонично погодила свої погляди з своїми вчинками, щоб так уміла слово вживлювати в діло, щоб так запопадливо жадно кидалась на всяку роботу задля рідного краю. Кажу: всяку – бо не добірав небіжчик роботи до любовости, до душі, а йшов туди, де треба було робітника, і свідомо пригинався там, де міг випростатись. Широка сфера письменства і громадського життя, популярна література для народу і високої вартости наукова робота, практична педагогіка і теоретична оборона української школи, поезія і лінгвістика, етнографія і архивна робота з упорядкуванням музейних скарбів – усе дізнало на собі енергії цих працювитих рук і скрізь поклав Грінченко свою глибоку борозну. Ціле життя праці, та ще якої праці!... [...] Хліб, що придбав рідному краєві Грінченко, довго ще споживатимем ми, – ті, кому доля судила його пережити; довго ще користуватимемося з здобутків його великої праці. І не тільки свої стомлені руки та серце, зотлілеє з муки, зложив незабутній наш Борис Дмитрович у дубовій труні; піде з ним разом і та пошана, той незмірний жаль і та щира подяка, які сьогодні з’єднують над новою великою могилою

³⁰ Там само. С. 108.

³¹ *Мовчун А. І.* Коли хоронили Бориса Грінченка // Борис Грінченко – відомий і невідомий: матеріали VII щорічних Грінченківських читань, 9 грудня 2014 р., м. Київ / за заг. ред. В. О. Огнев’юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 25.

цілу Україну...”³². За свідченням Є. Чикаленка, після клопоту з похороном Грінченка Єфремов ледь на ногах держався і невдовзі виїхав із Києва на відпочинок³³. У щоденнику Євген Харлампійович занотував: “9 травня поховали Б. Д. Грінченка. Україна зробила йому бучний похорон. Здається, досі ще нікому такого не зроблено...”³⁴. Зауважив, що “... недавно з Харкова до нашої редакції прислано для друку протест проти редакції «ЛНВісника», підписаний більше десятка людьми, за те, що «ЛНВісник» досі ні слова не сказав про Б. Д. Грінченка, хоч зо дня його смерті минуло вже більше 4-х місяців, і нічим не обізвався з приводу 15 роковин смерті М. Драгоманова, тоді як навіть по російських газетах відмічено цей день. Справді, це така нетактовність з боку М. С. Грушевського, що аж просто дивно. Він наче боїться, що згадки про видатних українців впадуть тінню на його заслуги, інакше й з’ясувати не можна його поведження”³⁵.

Найбільш вагомим кроком у низці заходів на пошанування письменника став літературно-публіцистичний збірник “Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті”, упорядкований С. Єфремовим і надрукований 1910 р. у Києві в видавництві “Вік”³⁶. Книжка містить вступне слово С. Єфремова та його статтю “Людина повинності”. До збірника увійшли також три публікації Д. Пісочинця (псевдонім Д. Ткаченка) – “На дружню могилу”, “Просвітньо-видавнича діяльність Грінченка” та “Ходім за ним!”, спогади Василя Доманицького “Пам’яті Б. Д. Грінченка”, Надії Кибальчич “Останні часи Б. Д. Грінченка”, Григорія Шерстюка “Б. Грінченко і

³² *Без підпису [Єфремов С.]*. Над дорогою могилою // Рада. 1910. № 105. 9 мая (22 травня). С. 1.

³³ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. С. 197.

³⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). С. 104.

³⁵ Там само. С. 110.

³⁶ У Національній історичній бібліотеці України зберігається примірник з дарчим написом С. Єфремова: “Любому Ф. П. Матушевському. Упорядник”.

українська школа”, Марії Грінченко “В Оспедалетті (з листа)”, В’ячеслава Прокоповича “Синові світла” та ін. Опубліковані були промови над могилою: Любові Яновської, Є. Вольського – від польського громадянства, А. Бульби – представника білорусів, Ф. Матушевського (газета “Рада”), П. Богацького (журнал “Українська хата”), М. Лисенка (від “Українського клубу”), М. Левитського (від українців Єлисаветграда), представників петербурзького й київського студентства, В. Ковалю (від студентів Київського політехнічного інституту). Окремо подані телеграми і листи (разом 116): від М. Могілянського, І. Липи, С. Смаль-Стоцького, Т. Романченка, С. Шелухина, В. Бачинського, Софії Тобілевич, І. Белоусова та інших осіб, гуртків, “Просвіт”... В окремий розділ увійшли матеріали української та зарубіжної преси, що з’явилися у зв’язку зі смертю Б. Грінченка, хроніка пошанування його пам’яті різними товариствами. Подано було нотатки “Школа ім. Б. Грінченка” та “Фонд Б. Грінченка”. Газета “Рада” дала масу статей і заміток про життя, смерть, похорон Б. Грінченка, започаткувавши навіть постійний відділ “Над домовиною (над могилою) Бориса Грінченка” (№ 94–112). Деякі статті передруковано потім у згаданій меморіальній збірці. Також було подано бібліографію матеріалу, що з’явився в “Раді”³⁷. Крім україномовних та російськомовних видань, С. Єфремов зібрав відгуки грузинської, французької й італійської преси. 26 вересня 1910 р. відбулося у Львові, на Городецькому передмісті освячення приміщення народної школи імені Б. Грінченка. Школу відкрили за приватною ініціативою, бо там давно відчувалась потреба української школи, 1200 дітей шкільного віку мусили ходити до польських шкіл; 200 “свідомих українців” зобов’язалися давати щомісяця певну суму грошей. “Галичина подала приклад, як найкраще ушанувати пам’ять Б. Грінченка, як учителя...”³⁸.

Зворушливо писав С. Єфремов у передмові до збірки: “Дочасна смерть Бориса Грінченка великим болем прийняла

³⁷ Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 152–154.

³⁸ Там само. С. 168–169.

цілу Україну й глибоко, до самих підвалин, схитнула все свідоме українське громадянство, голосною луною озвавшись і поза межами рідного краю. Забули ми свої буденні жалі та дрібний клопіт і великою сем'єю зійшлися всі коло дорогої труни, щоб виявити свої почування перед непорушним – на тяжке горе наше – тілом незабутнього Небіжчика. ...Як спомин гіркий про годину нашої національної туги, видаємо тепер ці листочки на могилу незабутнього Небіжчика. Нехай вони нагадують землякам про те, задля чого жив, що любив і на що Він надіявся. Звичайно, не такого імпровізованого віночка заслужив Борис Грінченко, і ця книжечка, складена з голосів, що пролунали над свіжою могилою, не здійсмає з українського громадянства повинности – великим і гарним вінком закрасити дорогу могилу, видавши достойний Його пам'яті збірник. Сподіваємось, що він буде, та поки ми на його спроможемося – нехай ідуть між люде ці, пошаною і любовію до Небіжчика викликані, листочки, – ця збірочка, що її щира приязнь задумала і дружні руки складала...”³⁹. Як бачимо, Єфремов акцентував на колективному переживанні втрати, наголошував на громадських заслугах, глорифікував та сакралізував постать Грінченка.

У статті “Людина повинности”, надрукованій у тій таки збірці, С. Єфремов звертався до образу згасаючих зорь як символів людського життя: “Зорі – то, кажуть, душі людські. Кожна людина на землі має свою зірку на небі. І що краща людина на землі, то ясніше зірка її сяє на небі; коли тут, унизу, відбувається останній акт людського життя, – там, угорі, зривається зірка з призначеного долею місця й котиться додолу. То душа з тілом розлучилася: погасло життя – гасне й та зірка, що була видимою ознакою його, прорізавши попереду ясною смугою темряву навколо себе”. Писав, що останніми часами пройшов ніби отакий дощ падучих зірок; ціла плеяда визначних людей зійшла з кругу світа: Марко Кропивницький і Марк Твен, Б'єрнстєрне Мартініус Б'єрнсон, Пассовер і Кох, Ожешко і Грінченко... “Ясні проміні великої інтелігенції, могутнього

³⁹ *Без підпису [Єфремов С.]. Передмова // Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 3–5.*

інтелекту, моральної сили, цвіт людськості, – зорі, що сяяли під хмарним небом нашого звичайного буденного життя, – такими були для великих громад ці люде. Кожен з їх у своїй сфері, не однаковими засобами, на різних стежках осявали вони людськості шляхи до нового кращого життя і разом покинули цей світ немов на те, щоб помітнішим зробити своє прощання з землею”.

Стосовно поминальної процесії, що йшла за труною Б. Грінченка, то Єфремов свідчив: “Чимало українських похоронів доводилось мені бачити, але такого похорону ще не було. Тисячні юрми народу, десятки вінків і промов, нестримані сльози над могилою, жалі безустанні й загальне зворушення – ні, не вірилось, що це українського письменника ховають. Я на власні очі бачив, як плакали чужі невідомі нікому з нас люде, кажучи, що велике щастя заслужити собі такий похорон. І це справді щастя – і своєю смертю навіть прислужитися рідному краю та під тяжкий час загального зневір’я знов надихнути бадьорості в душі живим. Така смерть варта того життя, якого кінцем вона стала, і через те, власне, не про перемогу смерти тут говорити треба...”. Єфремов підкреслював, що заслуги Б. Грінченка “перед рідним краєм” мають історичну вагу і в повній мірі будуть висвітлені згодом, як затихнуть перші жалі з приводу “великої нашої національної втрати”. І бажав лише загальними рисами позначити “той образ, що з’являється перед нами сполученим з ім’ям Грінченка, – образ не так письменника, працьовника невтомного та непохитного борця за добро рідного краю, як образ людини, що великою мірою обдарована була своєрідними рисами дужої, міцної, оригінальної індивідуальності”. Небіжчик, на його думку, визначався рисами тієї індивідуальності, яку можна зломити, але нагнути, схилити силоміць неможливо; тієї індивідуальності, що “своєю незломністю, непохитністю, гармонійністю між теорією й практикою, між словом та ділом, бажаннями та вчинками творить життя кругом себе і самі обставини нахиляє своєю залізною волею”. На фактах життя й праці героя свого нарису Єфремов намагався довести, що “Грінченко справді-таки їх нахиляв і тим розпускав коло себе паруси того ореолу, яким було оточене його ім’я серед

широких кругів українського громадянства” та звертав увагу читача на дві біографічні дати. Р. 1880-го на 17-ій весні свого віку Грінченко вступає до життя свідомим робітником, маючи за собою всієї науки – кілька класів реальної школи. І р. 1910-го одходить од життя, зробившись бажаним членом багатьох наукових інституцій та співробітником усяких наукових виданнів, ученим, праці якого друкувала російська Академія Наук. “Недоучка”, – згорда сказали б дипломовані нездари, довідавшись про офіціальну з наукового погляду кваліфікацію небіжчика, коментував С. Єфремов, але треба було, продовжував він, поговорити з цим “недоучкою”, треба тільки поглянути на його єдину в своїм роді бібліотеку, треба оцінити, як усе це здобувалось, щоб з пошаною схилити голову перед цією людиною “без освіти”. Все, що придбав Грінченко, підкреслював Сергій Олександрович, а саме – широкий світогляд, академічні знання з усяких сфер науки, знання чужих мов і т. і. – він придбав сам, власними силами, – “ми ж знаємо, з чим випхнула його в світ офіціальна школа...”. Порівнював його з такими російськими критиками, як В. Белінський та М. Михайловський, які теж були “недоучками”, але вели за собою громадянство, будили думку й проказували нові шляхи. Але навіть серед таких людей, наголошував Єфремов, Грінченко є винятком, коли зважити на ті виключно тяжкі та несприятливі умови, серед яких йому доводилось провадити свою боротьбу за знання; мало не цілий вік, опріч останніх кількох років, прожив він не в центрах громадського та розумового життя, а по глухих провінціальних закутках, серед каторжної праці народного вчителя, земського статистика або секретаря земської управи. “За таких обставин з недовченого реаліста вийти на визначну наукову силу – на це треба якоїсь надлюдської сили, сполученої з непереможною жадобою до знання, залізної волі, надзвичайно міцної вдачі та неабиякої талановитості. І розважаючи вплив кожного з цих складових елементів, я не знаю, якому з них дати перевагу. Певніше буде сказати, що всі вони поєднались у Грінченкові з тією гармонійністю, яку так рідко можна спіткати серед людей і яка в гурті дає ті виборні натури, що такий глибокий слід по собі звичайно лишають”. Намагаючись якомога виразніше окреслити

типові риси образу свого героя, Єфремов підкреслював, що саме “гармонійність, викінчення”, “гармонійне поєднання методів праці з її метою й засобами” – перше, що вражало в Грінченкові, тому з усіх його творів вибирає “обличчя цілої, гармонійної, певної себе людини”. Другою прикметою Єфремов вважав виняткову працездатність, ілюструючи на прикладах, що саме Грінченко зробив для рідного народу та культури. Ключовими словами в тексті стають “нива” та “робітник”. Третьою рисою натури Грінченка Єфремов називав здатність визначати пріоритети й обирати між порівняннями до власної творчості (передусім поетичної) та громадською працею останню. Плачем гірким, як у І. Франка, пише Єфремов, прорвуться іноді у Грінченка жалі “невиспіваних співів” – отих ненарождених дітей поетових, але такому поетові, як Грінченко, ніколи давати серцю волю, – він поспішає туди, куди його кличе повинність. Звали сучасники Грінченка “поетом, співцем праці” – і він був ним і сам рису цю найбільш у собі цинив. “Повинність” – оце справжнє слово, яке охоплювало й пояснювало цикл життя і психіку людей отакої міри, як Грінченко, твердив Єфремов: “Людиною повинності я назвав би Грінченка, коли б мені треба було в одному слові зробити його характеристику. Не був би з його й співець праці, якби попереду не зробив він із себе людину повинності. В повинності, в виконанні з власної волі взятих на себе обов’язків лежить увесь вузол життя Грінченкового, од цього залежить аскетизм його музи і всієї діяльності, тут зосередилась його, коли хочете, життєва драма. Повинність стала Грінченкові за Аріяднину нитку, що провела його по нетрях життя”. Єфремов пригадував, як небіжчик умовляв когонебудь із знайомих взяти на себе ту або іншу працю. Ключовою була фраза: “Ви повинні”. За його словами, Грінченко “просто ненавидів оту вславлену українську інертність, лінощі, суперечність слова і діла, вічні жалі та щедрі обіцянки, від яких до діла так само далеко, як од землі до неба. До цих наших «національних» вад не мав він жалості, бо просто, мабуть, не розумів їх. І – нігде правди діти – властивці того «національного скарбу» платили й йому тією самою монетою, – принаймні ніхто з українських діячів не зажив, мабуть, собі стільки неласки

серед «славнозвісних» українців, як Грінченко”. І через те й згорів так швидко міцний організм, констатував Єфремов, що з усіх кінців палав він; через те й поховав його рідний край саме в розцвіті сили, здатного ще, здавалось, на довгі роки свою працю розтягнути. І поховавши, і “не можемо тепер стямитися з жалю, що не стало в першій лаві робітників цієї звичної постати, що майже тридцять літ не сходила з свого місця, що всю себе вмiла віддати одній повинності – служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...”⁴⁰. Багато що в цій презентації “героя”, свого “значущого Іншого” було й від самопрезентації. Риси, які Єфремов виокремлював в образі Грінченка, були властиві й самому Сергію Олександровичу: відданість ідеї, висока працездатність, творче горіння, почуття повинності перед народом, який він знав не з книжок, а, подібно Грінченку, з реального життєвого досвіду, відповідальність у виконанні взятих на себе зобов’язань. Щоправда, не було у Єфремова автократичної вдачі, “генеральства”, любові до слави, непомірного честолюбства. Амбіції, звичайно, були, але ж він, як талановита людина, мав на них право. Скромність та самопосвята, уміння й бажання “служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...” – ці риси теж Єфремов додавав до образу свого “героя”.

На упорядковану Єфремовим збірку відгукнувся у газеті “Рада” Андрій Ніковський, молодий здібний журналіст і літературний критик, представник покоління 1900-х рр.: “В цій свіжій пам’ятці недавньої тяжкої втрати уміщено все видатніше з того, що було висловлено під вражінням смерти Бориса Грінченка, і в-во «Вік», зібравши все в одну книжку, цим самим вже поставило невеличкий дерев’яний хрест на могилі небіжчика, поклато простенький віночок, що всею своєю безпосередністю глибоко зворушує почуття жалю й пошани до великого трудовника. Цей сировий матеріал колись знадобиться

⁴⁰ *Єфремов С.* Людина повинності // Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 65–78. Републікація: *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років...* Т. 1. С. 140–146.

тому, хто працюватиме над біографією Грінченка, хто схоче оцінити громадську діяльність небіжчика і показати його значіння.

Передивившись книжечку, почуваш, що втрата дійсно була велика і разом з тим втішаєшся, що дійсно велику працю зробив Борис Грінченко, коли смерть його так широко й глибоко далася знати по Україні. Останній акорд гармонійного життя зібрав всю свідому Україну коло його могили в вислові признання й пошани до праці небіжчика – і це остання заслуга Грінченка, про яку голосно говорить оця книжка «Над могилою Бориса Грінченка».

«Передне слово» нагадує, що не тільки жалі, але й праця, завзяття на діло й боротьба смілива повинні бути найкращою пошаною вмершому борцеві, – отже видання цієї книжечки не увільняє українське громадянство від повинности «великим і гарним вінком закрасити дорогу могилу, видавши достойний його пам'яті збірник». Ніковський пригадав, що автобіографія небіжчика була написана ще року 1898, коли видавництво випускало свої збірники “Вік”, але “з причин цензурних і технічних не пішла до друку”. Оглянувши зміст пропам'ятної збірки, Ніковський висловив думку, що, безперечно, “варто мати у себе таку книжку, бо з її сторінок відкривається величезна картина, яка вживає саме в тому напрямку, якого тримався все життя Б. Грінченко, – а вона піднімає до праці, до завзяття на діло...”⁴¹. Такі пресові відгуки однодумців теж були однією зі складових творення комеморативного канону відомих діячів національного руху та ширше – слугували розбудові “українського проекту”.

В клубі “Родина” в Києві 1 грудня 1910 р. відбувся літературний вечір пам'яті Б. Грінченка. Було прочитано реферати: “Загальна характеристика небіжчика” (С. Єфремов), “Умови пра-

⁴¹ *Ан. Василько [Ніковський А. В.]. [Рец.]: Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. Упорядкував Сергій Єфремов. Видавництво “Вік”. К. 1910. Стор. 184, ц. 50 коп. – [Бібліографія] // Рада. 1911. № 9. 13 янв. (26 січня). С. 3.*

ці Грінченка” (О. Косач), “Педагогічна діяльність Грінченка на селі” (В. Прокопович), “Пам’яті Б. Грінченка” (Л. Жебуньов)⁴².

Слід згадати також інші праці, присвячені С. Єфремовим своєму старшому товаришеві. Серед них такі, як:

[Єфремов С.]. [Рецензія]: Б. Грінченко. Народные спектакли. Чернигов, 1900 // Літературно-науковий вістник. 1900. Т. XI. Кн. 7. [Хроніка і бібліографія]. [Нові книжки]. С. 69–70.

[Рецензія]: Б. Грінченко. Петро Кузьменко (3 XVIII т. збірника харківського історико-філологічного товариства, виданого в пошану проф. М. Сумцова). Стор. 15, Харків, 1908 // Рада. 1908. № 249. 31 октября (12 грудня). С. 4.

Пам’яті Б. Грінченка. На перші роковини його смерті // Рада. 1911. № 91. С. 2–3.

Живий пам’ятник. Пам’яті Б. Грінченка // Світло: український педагогічний журнал для сем’ї і школи. 1912. Кн. 3. Листопад. С. 3–6.

[Єфремов С.]. Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка // Украинская жизнь. 1912. Кн. 4. С. 39–43.

[Єфремов С.]. [Рецензія]: Б. Грінченко. Три жіночі постаті: про драми Шіллера. [Книжки пам’яті Насті Грінченко: № 10. Вид. М. Грінченко; Київ: Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1913. 32 с.] // Рада. 1913. № 169. 25 іюля (7 серпня). С. 4.

[Єфремов С.]. [Рецензія]: Б. Грінченко. Соняшний промінь. Київ, 1913 // Киевская мысль. 1913. № 331. 30 ноября. [Новые книги]. С. 5.

Жанрово – це рецензії на художні, науково-популярні або літературознавчі твори Б. Грінченка, присвяті, меморіально-біографічні нариси. По суті, усі вони (за виключенням прижиттєвих публікацій) так чи інакше слугують цілям комеморації. Так, у статті Єфремова до перших роковин смерті Грінченка зустрічаємо вже знайомі, але розгорнуті на ширшому історичному тлі мотиви: “Минає сьогодні рік, як спочив – уперше, може на віку – невтомний працівник, один з найбільших діячів

⁴² Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 168.

нашого національного відродження...”. В контексті проблематики поколінь автор акцентує, що на початку 1880-х рр., після викликаного Емським указом “антракту”, на першому місці серед українських активістів, що не втратили духу і всупереч обставинам узялися до реалізації “українського проекту”, був саме Грінченко (“І найперше місце серед таких призовників належить людині, що рік тому опочила вічним сном – Борисові Грінченкові”). Привертає увагу ключова для Єфремова думка: “Він дорогий для нас не тільки як діяч, не тільки як письменник, не тільки як особа, – він дорогий нам як *символ цілої епохи* – епохи крайнього утиску з одного боку і дужого відпору, громадської одсічі з другого; як *символ перемоги* живого духа над зверхніми обставинами, хоч би які тяжкі вони були”. Єфремов фактично канонізує образ Грінченка, твердячи, що “од цього спокійного, впевненого голосу захиталась пільма й одступила, показавши через свої проломи пасма ясного світла в будучині. Ось через віщо ім’я Грінченка для нас стало тим *прапором*, на якому яскраво написано давнє – «симъ побѣдиши», – тим самим, чим перемиг і Грінченко: працею, енергією і завзяттям, на одну мету, націленими раз у раз, направленими в одну точку. Цією одною точкою, якої ніколи не спускав він з очей, ні з серця, ні з думки – було для Грінченка добро рідного народу”. Публіцист знову звертається до формулювання “повинність працювати на рідних людей”, називаючи її “провідною зіркою” Грінченка. Одночасно, підкреслює Єфремов, ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабінетного вченого; ніхто не тужив так за тим життям, що дає змогу викристалізувати чисту думку; ніхто не розумів так принади чистої краси. Але всього цього йому *для себе* треба було і він, не вагаючись, відкидав власні потреби; “згнітивши всі до щастя поривання”, він робить те, що потрібно рідному народові та невиробленому ще, молодому українському громадянству. Він, що завжди тужив за спокійною працею вченого – стає за “вартового на сторожі інтересів рідного краю”. З широкими планами наукової роботи в голові – сідав він за популяризацію відомостей “про грім та блискавку”, з непокійними образами в серці брався до в’яснення політичних завданнів українства, до

складання політичної платформи, до розгляду стосунків між націоналізмом та соціалізмом, згадує Єфремов. “З думами про вічність він прикував себе до біжучого момента, можна сказати – розп’яв себе на йому”. Навіщо? Задля чого? Відповідь на це раз у раз одна була у Грінченка і складалася вона з двох тільки слів: “*рідний край*”. Грінченко був, підкреслює Єфремов, *першим* професіональним письменником на Україні. Висновок статті цілком оптимістичний. “І не помилився Грінченко. Україна вічно пам’ятатиме свого благородного, самоотверженого «вартового». Під час лихоліття вона в цій незломній постаті черпатиме силу нести твердо своє лихо; під час же національного розцвіту та перемоги правди квітчатиме її невмирущою пошаною своєю та довічною подякою”⁴³. Більшість однодумців Грінченка вважали, що один із найпопулярніших його псевдонімів – “Вартовий” – влучно відбиває його життєве кредо: творити національну культуру як цілісність та бути повсякчас на її варті.

Ще одна комеморативна праця Єфремова – “Живий пам’ятник. Пам’яті Б. Грінченка” (1912), вміщена на сторінках журналу “Світло”. Тут Єфремов спиняється на просвітницькій та перекладацькій праці Грінченка. Пригадує, що одну з своїх книжок Б. Грінченко починає переказом поезії Віктора Гюго – “Хто винен?”. Судять чоловіка за те, що він підпалив бібліотеку, знищив скарби великі розуму, з димом пустив своїх власних оборонців, проповідників волі, рівності і братерства, що оступались за знедолених та скривджених. На всі палкі і правдиві докази обвинувачений відповідає тільки чотирма короткими словами:

– Я не вмю читати (Б. Грінченко. Перед широким світом. Київ, 1907, ст. VII–VIII). Факт величезної ваги в нашому житті завжди стояв перед ним і тим фактом було, на думку Єфремова, “розділення нашої нації на дві частини, зовсім не однакові кількістю: інтелігенцію та народ”. “На те, щоб зменшити оцю безодню, або хоч моста через неї перекинути, й посвятив своє

⁴³ *Єфремов С.* Пам’яті Бориса Грінченка. На перші роковини його смерті // Рада. 1911. № 91. С. 2–3. Републікація: *Єфремов С.* *Personalia: Публіцистика 1899–1917 років...* Т. 1. С. 146–152.

життя наш письменник”. На це йшла його практична робота на селі, якої гарною пам’яткою лишилась книжка “Перед широким світом”, про це ж він говорив у своїх теоретичних працях. Всі їх можна назвати просвітними в широкому розумінні цього слова. У всіх їх на перший план поставлено бажання – витворити “людей-братів”, дати народу широкий світ знання й правди. За словами Єфремова, Грінченко скрізь і завжди був учителем, – не тільки тоді, коли практично працював у народній школі, читав книжки з селянами, писав науково-популярні праці; він оставався учителем і в інших своїх творах, бо був ним і в житті. Більше навіть, – підкреслює Єфремов, – Грінченко був принципіальним ворогом так званої народної літератури. Грінченко до кожної так званої народної книжки ставив таке вимагання, яке власне знищувало ідею спеціально народної літератури. Єфремов цитував надіслані учнями Грінченка листи: “Я знаю, не вчителював би він у нас, не лежав би в моїй хаті «Кобзарь» на столі”, зауважуючи, що поруч того неповинного бідолахи з поезії Гюго ми сміливо можемо поставити цю реальну особу – ученика Грінченкового, що не тільки навчився читати, але й дійшов своєї людської і національної свідомості. “Він і подібні йому складають живого пам’ятника своєму невмирущому вчителю, – і ледві чи можна знайти щось краще і величніше від такого живого пам’ятника”⁴⁴.

Не можна проминути російськомовні праці С. Єфремова про свого старшого товариша, написані з метою поінформувати російську громадськість про українське питання й знаних діячів національного руху. Так у межах імперії засобами російськомовної публіцистики творився український “пантеон героїв”. У кожній статті до вже усталеного образу Грінченка Єфремов додавав нові риси, штрихи, нюанси. Праця “Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка” написана до другої річниці смерті Бориса Дмитровича й складається з наступних змістових блоків:

⁴⁴ *Єфремов С. Живий пам’ятник. Пам’яті Б. Грінченка // Світло: український педагогічний журнал для сем’ї і школи. 1912. Кн. 3. Листопад. С. 3–6. Див.: Єфремов С. Personalialia: Публіцистика 1899–1917 років. Т. 1. С. 153–155.*

1) пригадування сумної події (“тяжка втрата”), маркування похорону Грінченка як “національної демонстрації”; 2) акцент на незворотності втрати, символічності постаті Грінченка; 3) думка про служіння рідному краю як найвищий обов’язок громадського та культурного діяча; 4) наголос, що зі смертю Грінченка обірвався особистий зв’язок, що з’єднував сьогодні з минулим, перервалася “знаменна смуга в нашому житті, коли українство одержало свої перші перемоги над жакливими умовами зовнішнього існування, коли воно вперше, можливо, ясно відчувало невичерпне приплив свіжих сил знизу, з глибини народних мас”; 5) окреслення періоду суспільної активності Грінченка – від початку 1880-х до 1910-х рр. – як смуги внутрішнього будівництва, творчого процесу всередині самого українського суспільства, що “довгим і болісним шляхом” прийшло, нарешті, до самосвідомості; 6) підкреслення факту, що у цих шуканнях 1880–1890-х рр. чільне місце належало саме Грінченку, який “гармонійно поєднував” у своїй діяльності дві необхідні умови людських прагнень: загальнолюдські цілі з національними засобами їх досягнення, загальнолюдський зміст з національними формами; в єфремовській уяві постає такий сакральний ряд “героїв”: Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Борис Грінченко; 7) кристалізація формули етико-політичних цінностей, що склалася у Єфремова під впливом М. Драгоманова й М. Михайловського та подається ним як життєве кредо “героя”; від часів М. Драгоманова, пише Єфремов, українство мислиться не у вигляді протиставлення загальнолюдського, під яким практика розуміла просто загальноросійське, так само як і не у вигляді більш-менш підлеглого додатка до загальноросійського. Воно отримує цілком самостійну цінність, як частина загальнолюдського, принципово рівноцінна іншим таким же частинам, в тому числі і тій, яка називалася загальноросійською, будучи насправді великоруською; 8) міркування, яким повинен бути цей “новий тип” діяча. Українець, твердить Єфремов, це людина, якій ніщо людське не повинно і не може бути чужим і яка має всі людські потреби, запити і прагнення; але в той же час він представник національної спільноти, що задовольняє свої людські потреби, запити і прагнення своїм національним

шляхом. Саме так “загальнолюдський зміст вливається в українські форми”; 9) емблематичне бачення постаті Грінченка: “лицар обов’язку”, “вождь покоління”, “борець за темпераментом”, людина, яка не йшла ні на які компроміси, поєднувала в собі пристрасність і стійкість переконань; 10) нарешті, акцент, що “лицар” та “борець” повинен мати “винагороду”, відчувати ще за життя визнання сучасників, бачити наслідки своєї праці, боротьби, “засіву”. Такою нагородою для Грінченка Єфремов вважав поступ “національного відродження”, мережу національних інституцій та преси, які принесла перша революція. Єфремов висловлював впевненість, що діячів українського руху буде довго ще надихати і підбадьорювати постать “незабутнього лицаря повинності”, ця на диво міцна і цілісна особистість⁴⁵. В цій статті, сконструйованій за усіма канонами меморіального жанру, змальовано ідеальний образ національного діяча як виразника цінностей свого покоління й захисника інтересів народу. Текст Єфремова просякнутий історичним оптимізмом. До “вогню й бур” Великої революції лишалось п’ять років.

Таким чином, після смерті Б. Грінченка українською спільнотою було використано наступні форми комеморації: створення видавничого фонду ім. Б. Грінченка, видання пропам’ятної збірки, складання бібліографії праць про нього, влаштування літературного вечора, відкриття народної школи в Галичині, статті й силуетки в україномовній та російськомовній пресі на першу та другу річниці смерті, популярна брошура “про життя і діла”. Крім того, в повній мірі було реалізовано усталений ритуал поховання відомих діячів (збирання коштів на похорон, вінки з написами від осіб та товариств, телеграми, промови, спомини друзів та учнів, обговорення можливості матеріальної підтримки родини). В реалізації всіх цих заходів безпосередню участь узяв С. Єфремов.

Усі соціальні й національні рухи модерної доби (український не є виключенням) продукували “своїх” інтелектуалів, які формулювали цілі і цінності своєї спільноти, творили образи колек-

⁴⁵ С. Е-мов [Єфремов С.]. Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка // Украинская жизнь. 1912. Кн. 4. С. 39–43.

тивної пам'яті, стверджували неперервність культурної традиції, і в цьому процесі надзвичайно важлива й незамінна функція належала саме журналістам. На взірцях історико-біографічної публіцистики С. Єфремова можна переконатися в тому, що активна апеляція до минулого розпочинається тоді, коли “конструктори” нації переходять від академічного етапу до організаційного, а далі й до політичного. Найбільша потреба в такій апеляції виникає у кризові періоди, коли усталені образи й міфологеми втрачають переконливість і суспільство (чи корпоративна група) потребують нових. Особливого значення на другому, а частково й на третьому етапах націтворення набувають свята, ювілеї, меморіальні (поминальні) збірки, перевидання та коментування спадщини символічних постатей українства з відповідними акцентами стосовно її “невмирущості”, злободенності для сучасних та прийдешніх поколінь.

Svetlana Ivanytska

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Associate Professor, Head of the Department of Law and Social and
Humanitarian Sciences, Zaporizhzhya Institute of Economics and
Information Technologies
(Zaporizhzhya, Ukraine), isvetlana@hotmail.com

**THE ROLE OF SERGIY YEFREMOV IN THE CREATION
OF COMMEMORATIVE PRACTICES OF THE UKRAINIAN
COMMUNITY (BASED ON THE MATERIALS OF RESPECT FOR
THE MEMORY OF BORIS GRINCHENKO): 1910–1913**

The article is devoted to the role of the outstanding publicist S. Yefremov in the “invention of tradition” and the creation of “places of memory” and the Pantheon of prominent figures of the modern era of the Ukrainian movement. The contribution of S. Yefremov to the conclusion of the memorial collection “Over the grave of Boris Grinchenko” (1910) is described. Based on the concepts of collective memory and the theory of generations S. Yefremov’s articles where the image of Boris Grinchenko is constructed are analyzed. Sources were journalism, diaries, memories, correspondence. The author comes to the conclusion that celebrations, anniversaries, memorial collections, reissues and commentaries of the heritage of symbolic figures of “ukrainism” with appropriate accents on its

“immortality”, topicality for modern and future generations are of particular importance at the second and third stages of Genesis.

Key words: Sergiy Yefremov, Boris Grinchenko, journalism, commemorate, memory, generations.

REFERENCE

1. Vasylo, An. [Nikovskiy, A. V.]. [Rets.]. (1911). Yefremov, S. (Comp.). (1910). *Nad mohyloiu Borysa Hrinchenka. Avtobiohrafia, pokhoron, spomyny, statti*. Kyiv: Vik. [Bibliohrafiia]. *Rada*, 9, 3. [in Ukrainian]
2. Anderson, B. (2006) Uivlena spilnota. O. Protsenko, V. Lisovy (Comps.). *Natsionalizm: Antolohiia*. (2th ed.), (pp. 333–342). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian]
3. [Yefremov, S.]. (1910). Nad dorohoiu mohyloiu. *Rada*, 105, 1. [in Ukrainian]
4. Yefremov, S. (1910). Peredmova. In Yefremov, S. (Comp.). *Nad mohyloiu Borysa Hrinchenka. Avtobiohrafia, pokhoron, spomyny, statti*. Kyiv: Vik. [in Ukrainian]
5. Hyrych, I. B. (2016). M. Hrushevs'kyi u dosiahnenni ideinokul'turnoi sobornosti ta podolanni naddniprians'koho partykuliaryzmu v 1906–1907 rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 101–138. [in Ukrainian]
6. Doich, K. (2006). Narody, natsii ta komunikatsiia. In Protsenko O., Lisovy V. (Comps.). *Natsionalizm: Antolohiia* (2th ed.), (pp. 317–332). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian]
7. Doroshenko, D. (1907). Ukraina v 1906 rotsi. *Ukraina*, (Vol. 1, (2)). [in Ukrainian]
8. Myronets, N., Starovoitenko, I. & Stepchenko, O. (Comps.). (2008). *Yevhen Chykalenko i Petro Stebnyts'kyi. Lystuvannia. 1901–1922 roky*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian]
9. Ivanytska, S. H. (Comp.). (2016). *Yefremov, S. Personalia: Publitsystryka 1899–1917 rokiv ("Znachushchi Inshi": statti, posviaty, syl'vetky, nekrolohy, retsenzii, polemika)*, (Vol. 1). Zaporizhzhia–Kherson: Hrin D. S. [in Ukrainian]
10. Ivanytska, S. H. (Comp.). (2018). *Yefremov, S. Personalia: Publitsystryka 1899–1917 rokiv ("Znachushchi Inshi": statti, posviaty, syl'vetky, nekrolohy, retsenzii, polemika)*, (Vol. 2). Kherson: Vydavnychiy dim "Helvetyka". [in Ukrainian]
11. Yefremov, S. (1910, 20 maiia (2 chervnia)). Hrinchenkiv fond. [in Ukrainian]

12. Yefremov, S. (1912). Zhyvyi pamiatnyk. Pamiati B. Hrinchenka. *Svitlo* (Vol. 3, 3–6). [in Ukrainian]
13. Yefremov, S. (1910). Liudyna povynnosti. In Serhii Yefremov (Comp.). *Nad mohyloiu B. Hrinchenka: Avtobiohrafii, pokhoron, spomyny, statti* (pp. 65–78). Kyiv: Vik. [in Ukrainian]
14. Yefremov, S. (1911). Pamiati Borysa Hrinchenka. Na pershi rokovy yoho smerty. *Rada*. 91, 2–3. [in Ukrainian]
15. Ivanytska, S. (2013). Ukrainska liberal'no-demokratychna elita kintsia XIX – pochatku XX st. v postradians'kii humanitarystytsi: istoriohrafichni zdobutky ta metodolohichni innovatsii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (23), 284–316. Kyiv. [in Ukrainian]
16. Ivanytska, S. & Yermashov, T. (2013). Postat Serhiiia Yefremova – publitsysta v ukrainskii postradianskii humanitarystytsi. *Ukrainska biohrafistyka*, (10), 281–307. Kyiv. [in Ukrainian]
17. Ivanytska, S. & Yermashov, T. (2016). Postat Serhiiia Yefremova na storinkakh zhurnalu "Ukrainskyi istoryk": studii ta dokumenty. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (26), 161–181. Kyiv. [in Ukrainian]
18. Ivanytska, S. H. (2017). Publitsystyka Serhiiia Yefremova na shpaltakh "Knyharia" (1917–1920 rr.): istoryko-biohrafichni aspekty. *Ukrainska biohrafistyka*, (15), 156–180. Kyiv. [in Ukrainian]
19. Malinova, O. (2017). Kommemoraciya istoricheskikh sobytij kak instrument simvolicheskoi politiki: vozmozhnosti sravnitel'nogo analiza. *Politiya: Analiz. Hronika. Prognoz*, 4, 6–22. [in Russian]
20. Mangejm, K. (1998). Problema pokolenij. (V. A. Plungyan & A. Yu. Urmanchieva, Trans.). *Novoe literaturnoe obozrenie (NLO)*, 30, 7–47. [in Russian]
21. Megill, A. (2007). *Istoricheskaya ehpiSTEMIologiya*. Moskva: Kanon+. [in Russian]
22. Movchun, A. I. (2015). Koly khoronyly Borysa Hrinchenka. In V. O. Ohneviuk, L. L. Khoruzha, A. I. Movchun (Eds.). *Proceedings of the Conference "Borys Hrinchenko – vidomyi i nevidomyi"*, (pp. 12–26). Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka. [in Ukrainian]
23. Yefremov, S. (Comp.). (1910). *Nad mohyloiu Borysa Hrinchenka. Avtobiohrafii, pokhoron, spomyny, statti*. Kyiv: Vik. [in Ukrainian]
24. E-mov, S. (1912). Rycar' dolga. Pamyati B. D. Grinchenka. *Ukrainskaya zhizn'*, (4), 39–43. [in Russian]
25. Franko, I. Ya. (2010). Ukrainska literatura 1904–1906 rr. In Franko, I. Ya. *Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh* (Vol. 54, pp. 723–731). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
26. Chykalenko, Ye. (2011). *Shchodennyk (1907–1917)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian]